

חברת הלומדים – יש עתיד?

נסים ליאון

מבוא

מתחם המבנה העתיק בהר מירון, המיוחס לקברו של רבי שמעון בר-יוחאי, מושך אליו יהודים רבים בכל ימות השנה. אל חלקות הקבר של התנא ובנו, רבי אלעזר, זורמים עשרות רבות של מתפללים עשרים וארבע שעות ביממה, ובהם חרדים רבים מזרמים שונים: חסידים וליטאים, ספרדים ואשכנזים, "חוצניקים"¹ וילידי הארץ. כל מי שהגיע בחודשי הקיץ של שנת 2012 למתחם הקבר לא יכול היה שלא להבחין בפתק פשוט שהודבק ליד ארונות הקודש במתחם ועליו תפילה קצרה – התפילה לביטול גזרת הגיוס. מנסחי התפילה באו מחוגי הקנאים, אנשי העדה החרדית. אלה ראו בביקור במקום הזדמנות מצוינת להזכיר לחברת הלומדים החרדית שמשנתם האנטי-ציונית לא נס לחה. הים הוא אותו ים. הציונים הם אותם ציונים. זה הזמן לנקוט עמדה ולהחזיר עטרת אנטי-ציונות ליושנה.

במאמר זה אציע שני תרחישים אפשריים לאופן ניסיונם של החרדים להגן על חברת הלומדים לנוכח התמורות בסוגיית גיוסם לכתחילה של גברים חרדים לשירות חובה במסגרות ממלכתיות ובראשן הצבא. תרחיש אחד הוא התאמת חברת הלומדים אל המציאות החדשה מתוך ניסיון לנסח מחדש את אתוס המחויבות לחברה לומדת. תרחיש שני יתאר התכנסות מחדש, בדלנות וניתוק חלקים מחברת הלומדים מן המדינה מתוך ניסיון להותיר את חברת הלומדים על כנה.

1 זה הכינוי לחרדים ילידי חוץ לארץ.

ד"ר נסים ליאון
הוא מרצה במחלקה
לסוציולוגיה
ואנתרופולוגיה,
אוניברסיטת בר-
אילן

מחברה אורתודוקסית לחברת לומדים

את המושג 'חברת לומדים' טבע בראשית שנות התשעים הסוציולוג מנחם פרידמן.² מושג זה הפך למטבע לשון שמיש מאוד בדיון האקדמי והציבורי בשאלת היחסים בין החברה החרדית לחברה הכללית בישראל. סוד קבלתו היה באלגנטיות שבו. המושג 'חברת לומדים' לכד בשתי מילים הוויית חיים, תהליך היסטורי ואתוס מכונן. לטענת פרידמן, מאז שואת יהודי אירופה והקמת מדינת ישראל ניסה הזרם החרדי לשקם את תרבותו, את אורחות חייו, את הנהגתו ואת מוסדותיו. הרצון בשיקום ובשחזור של עולם התורה החרדי היה יכול להיוותר משאת נפש קולקטיבית המתגשמת בפרויקטים יחידים, שנארגים לרשת של חיים חרדיים. ואכן, חברה כזאת התפתחה בתחומיה של הפזורה החרדית מחוץ לישראל.³ ואולם תפיסה זו הפכה למפעל חברתי ופוליטי נברל וייחודי דווקא בסיוע המדינה הציונית שעמה הייתה האידאולוגיה החרדית מצויה בעימות היסטורי.

אחד המרכיבים החשובים בהתפתחות חברת הלומדים היו הסדרי דחיית השירות הצבאי.⁴ הסדרים אלו נקבעו בעשור הראשון להקמתה של מדינת ישראל בין תנועת העבודה, שהייתה אז בשלטון, למנהיגות הזרם המרכזי בחברה החרדית בישראל, שביקשה לפטור בני תורה חרדים מגיוס לצבא. במסגרת ההסדר זכו נשים לפטור משירות צבאי ונקבעה מכסה מצומצמת של גברים חייבי גיוס שיעסקו בלימוד תורה וגיוסם יידחה. ב-1957 הורחב הסדר 'תורתו' ונכללו בו גם המלמדים במוסדות החינוך החרדיים. בשנת 1968 קבעה ועדת שרים שמכסת דחויי הגיוס לא תעלה על 800 מלש"בים (מועמדים לשירות ביטחון) בשנה, וב-1975 סירב שר הביטחון אז שמעון פרס להגדיל את המכסה. התוצאה: שאלת גיוס החרדים נעשתה סוגיה הנתונה בעמימות, מעין הכרעה פתוחה, כזו הנתונה למשא ומתן מתמיד.⁵

- 2 מנחם פרידמן, 'החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים', ירושלים 1991.
- 3 ראו, למשל, Yoel Finkelman, 'Haredi Isolation in a Changing Environment: A Case Study in Yeshivah Immigration', *Modern Judaism*, 22 (2002), pp. 61-82.
- 4 על תולדות דחיית הגיוס ראו בהרחבה אצל מנחם פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל', ורדה פילובסקי (עורכת), *המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות*, חיפה 1990, עמ' 47-79; מדינת ישראל, הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות, אפריל 2000 (דוח ועדת טל); דפנה ברק-ארז, 'גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת', דבורה כהן ומשה ליסק (עורכים), *צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל*, שדה בוקר 2010, עמ' 13-39; יחזקאל כהן, *גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל*, ירושלים 1993, עמ' 25-40; יעקב לופו, 'מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים', ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003.
- 5 העמימות מוסברת בידי סוציולוגים פוליטיים, אנשי משפט ומדע המדינה כרצון למתן קונפליקטים חברתיים על רקע סדרי העדיפויות של קובעי המדיניות בישראל. ראו למשל ניתוחה של ברק-ארז (לעיל הערה 4), עמ' 18-19. יהיו מי שיסבירו שדחיית הגיוס של החרדים נוחה למפלגות השלטון החילוניות הציוניות בישראל. לפי גישה זו, השותפות הפוליטית עם החרדים מסייעת בייצוב המערכת הפוליטית הנתונה בתקופה של הכרעות מדיניות, ויש למפלגות החרדיות מקום בהגבלת כוחו הפוטנציאלי של מחנה הימין הרדיקלי בישראל. בולטת בהקשר הזה העמדה הלא-קבועה של המפלגות החרדיות, היודעות לשחק לכאן ולכאן בשאלות מדיניות בתמורה להטבות סקטוריאליות. ראו למשל ניתוח המקרה של מפלגת ש"ס החרדית-מזרחית אצל נסים ליאון, 'ש"ס, הרב עובדיה יוסף והתהליך המדיני', עיונים בתקומת ישראל, 21 (תשע"ב), עמ' 172-189.

שינוי ניכר במצב העניינים נרשם לאחר עליית הליכוד לשלטון ב־1977. שיתופה של אגודת ישראל בקואליציה החדשה הביא לידי דחיית שירות גורפת לתלמידי ישיבות חרדיות שהוצהר כי תורתם אומנותם. הדבר אף עוגן בלשון החוק שהתיר לשר הביטחון לפטור מועמדים לשירות ביטחון או לדחות את שירותם "מטעמים הקשורים בהיקף הכוחות הסדירים או כוחות המילואים של צה"ל, או מטעמים הקשורים בצרכי החינוך, ההתיישבות הביטחונית או המשק הלאומי או מטעמים אחרים".⁶ לכך היו שתי תוצאות בולטות: במישור הפוליטי הפכו המפלגות החרדיות לגורם מעורב יותר מבעבר, שכן הן חפצו בשימור ההסדר ובתחזוקתו. כד בכד נעשו המפלגות החילוניות הגדולות תלויות במפלגות החרדיות לשם קיום הקואליציות השלטוניות. במישור החברתי והכללי הפכה החברה החרדית בישראל מעוד חברה יהודית אולטרה־אורתודוקסית למה שכינה פרידמן "חברת לומדים": חברה שבה הלימוד הגברי המאורגן נעשה אתוס חובק־כול ותקן לקיום יהודי־חרדי נכון. הוא הגוזר את חלוקת התפקידים המגדרית; הוא הגוזר את גבולותיה של החברה כלפי פנים וחוץ; והוא הגוזר את השאיפות הפוליטיות ואת ההיררכיה הפנימית.⁷

מתרעומת אזרחית לביקורת משפטית

הסדרי דחיית הגיוס הגורפת של בני המגזר החרדי בישראל עוררו לאורך השנים תרעומת רבה בקרב חוגים ציוניים - חילוניים ודתיים כאחד - בישראל. שאלת גיוסם של החרדים נתפסה כסוגיה אזרחית ביסודה המבטאת אי־שוויון בפרקטיקת הזכויות והחובות האזרחיות במדינה. שילוב בין לקונות משפטיות לפוליטיקת זהות חילונית של המעמד הבינוני בישראל הוביל להעלאת התביעה לגיוס החרדים על סדר היום הלאומי בישראל. עתירות משפטיות תכופות לבית המשפט העליון בשאלת גיוס החרדים הוליכו להקמת ועדות ציבוריות. אלה שבו ובחנו לאורך שנות השמונים והתשעים את שאלת גיוס החרדים לצה"ל והציעו פתרונות. ואולם כוחן של המפלגות החרדיות היה חזק דיו להשהות ולמסמס את המלצותיהן. תפנית נרשמה בעתירה שהוגשה ב־1997 לבית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ בסוגיית האי־שוויון האזרחי בנטל הגיוס. הכרעת השופטים קבעה שקיים פסול בנוהל דחיית השירות שעד אז אושר על ידי שר הביטחון, ושיש לדאוג לחקיקה מסודרת יותר בנושא.⁸ נשיא בית המשפט העליון דאז, השופט אהרן ברק, ציין בהכרעת הדין כי "על פי המצב כיום, שר הביטחון מפעיל את סמכותו,

6 מדינת ישראל, חוק שירות ביטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986, סעיף 36.

7 בשנים האחרונות אפשר למצוא בדיון המחקרי בחברה החרדית עוד שני דגמים של ארגון חברתי המגובה בתאוס אידאולוגי ותרבותי. כזה, לדוגמה, הוא המקרה של חברת הקדושה של חסידי גור, שמונתחת בעבודתה של נאוה ורסמן, 'חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור - פרק בהוויית חייה של חצר חסידית בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאילן, תשע"א. דוגמה נוספת היא תרבות התשובה בחרדיות המזרחית לנוכח יחסי החליפין המתקיימים בה בין חברת הלומדים לבין הציבור המסורתי. ראו נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים 2010.

8 בג"ץ 3267/97, רובינשטיין ואח' נגד שר הביטחון, מיום כ' בכסלו התשנ"ט (9.12.98). על המניעים להחלטה הזאת ראו: Amichai Cohen and Stuart Cohen, *Israel's National Security Law: Political Dynamics and Historical Development*, London 2011, p. 152.

בעניין דחיית השירות של בחורי ישיבה ש"תורתם אומנותם", על פי הכרעה עקרונית שהסמכות לקביעתה היא בידי הכנסת. הפעלת סמכות זו, במתכונת זו, היא אפוא, שלא כדין".⁹

בית המשפט העליון לא הסתפק בביקורת. הוא קבע לוח זמנים להסדרת הנושא והעניק לממשלה שנה אחת כדי לעגן את ההסדר בחוק שיוגש לכנסת כהסדר ראוי. לאחר השתהות קצרה, שנגרמה בשל מערכת הבחירות הכלליות ב-1999, מינה ראש הממשלה הנבחר אהוד ברק ועדה ציבורית בראשות שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל, וניתן לה המנדט "לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות".¹⁰

ועדת טל קירמה לראשונה את האפשרות להכרעה סגורה בסוגיית גיוס החרדים במדינת ישראל. אחד ההבדלים בין ועדת טל לוועדות שקדמו לה היה הכרתה ששאלת הגיוס אינה רק שאלה אזרחית. מדובר גם בשאלה בעלת משמעויות כלכליות,¹¹ סוגיה שכבר הורה עליה הסוציולוג מנחם פרידמן בראשית שנות התשעים.¹² חברי הוועדה הציבו לנגד עיניהם את דפוסי העוני בחברה החרדית על רקע המציאות החקיקתית המונעת מדחויי הגיוס השתלבות חוקית בשוק העבודה.¹³ נוסף על כך, חבריה לא ראו כל טעם בהגשת המלצות פונקציונליות להידוק הפיקוח המשטרי והצבאי על רכבות הגברים החרדים האמורים להקדיש את כל זמנם ומרצם לתלמוד תורה. המלצות מסוג זה, טענו, הוגשו פעמים רבות בעבר. הוכח שכולן בלתי ניתנות ליישום. נקודת המוצא של חברי ועדת טל הייתה כי "לא ניתן לכפות שירות [צבאי] על אוכלוסייה שלמה, המצהירה שהיא מוכנה למלא את בתי הסוהר ובלבד שלא יכפה עליה השירות... גם אם היה נעשה ניסיון לכפות שירות צבאי... ניסיון כזה היה נכשל, וגם שירותם של אותם יחידים, יהא מספרם אשר יהא, שיתפסו וישרתו, שירותם יהא יקר מאוד מבחינה כלכלית, וחסר תועלת ממשית".¹⁴ תחת זאת המליצה הוועדה שהסדר דחיית הגיוס יוגבל לבני 18-23, ובגיל 23 תונהג "שנת הכרעה" שבה יוכלו תלמידי הישיבות החרדיות לבחון את דרכם. לאחר מכן יצטרפו לבחור בין המשך לימודים בישיבה, כלומר המשך דחיית הגיוס, לבין שירות סדיר מקוצר של ארבעה חודשים, שיבוץ במערך המילואים או שירות אזרחי של שנה.¹⁵

'חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002', שהתבסס על המלצות ועדת טל, אָשרר לראשונה את תקנות משרד הביטחון. הוא הפך את דחיית השירות למנגנון שמוסדר בחוק ולא בין הפוליטיקאים. החוק התקבל בכנסת ונכנס לתוקף ב-2003. ואולם מאז עודכן החוק בעקבות ביקורות שונות ודרישה לתיקונים מצד בית המשפט העליון. בין היתר בלטה הטענה שהחוק מקבע את האי-שוויון בחלוקת הנטל האזרחי בישראל. בפברואר 2012 אף פסל בג"ץ את הארכת החוק המתוקן בנימוק שהוא אינו חוקתי, אינו מידתי ויישומו כשל. מאז הפכה שאלת גיוס

9 ש.ם.

10 מדינת ישראל, 'הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות - דו"ח בראשותו של השופט צבי א' טל' (להלן: דוח ועדת טל).

11 דוח ועדת טל, עמ' 35-38.

12 פרידמן, החברה החרדית (לעיל הערה 2).

13 דוח ועדת טל, עמ' 35-38.

14 ראו <http://www.knesset.gov.il/docs/heb/tal.htm#chap2>

15 דוח ועדת טל, עמ' 56-58.

החרדים לנושא פוליטי בוער. ההנחה שהלכה והתגבשה הייתה שרק כוח החוק, תרתי משמע, יכול להוביל חרדים להתגייס או, לכל הפחות, שיש לתלות את תמיכת המדינה בעולם הישיבות והכוללים החרדי בשירות צבאי או לאומי.

מרצון הפוליטיקאים לרצון המדינה

מבט בזירה הפוליטית מלמד כי מה שהיה בעבר נחלתן של מפלגות שמאל קטנות, הפך עם השנים לתביעה בולטת גם בקרב מפלגות הימין-מרכז, ולמעשה לחלק בלתי נפרד מהרצון של המרכז הישן ושל המרכז החדש המתהווה בחוזה חברתי-לאומי חדש שיתמודד עם המבנה הסקטוריאלי של החברה הישראלית.¹⁶ בתחילת שנות התשעים תבעה מפלגת צומת, בראשות הרמטכ"ל בדימוס רפאל (רפול) איתן, שוויון בנטל הגיוס לצבא. בסוף שנות התשעים בלטו בתביעה זו מפלגות כגון ישראל אחת (העבודה) ומפלגת שינוי. אחר כך היו אלה מפלגות קדימה וישראל ביתנו, ועתה בבחירות 2013 נשאו את דגל השוויון בנטל המפלגות יש עתיד והבית היהודי. יש עתיד, בראשות העיתונאי לשעבר יאיר לפיד, אף זכתה להפוך למפלגה השנייה בגודלה בישראל, וחלק ניכר מתעמולתה יוחד לשאלת השוויון בנטל. לא מכבר ישבה על המדוכה ועדה חדשה בראשות שר המדע מטעם יש עתיד, יעקב פרי, שמטרתה הייתה להביא לחקיקה חדשה שתפתור את הסוגיה הזאת, ואכן חוק כזה כבר מצוי בהליכי חקיקה מתקדמים מאז יולי 2013. ואולם מוקד הכוח המפלגתי-אזרחי, חזק ככל שיהיה, רועם ככל שיהיה, נדרש לתת גם לגיטימציה מקצועית לטיעונו.

עבודתו של פרידמן הדגישה את היות חברת הלומדים החרדית בגדר תוצאה היסטורית הנשענת על יסודות אידאולוגיים, אך גם לא מעט על זיהוי הזדמנויות פוליטיות. לפי גישה זו הכוחות וההסדרים שאפשרו את הופעת חברת הלומדים הם גם הכוחות וההסדרים היכולים לפרקה, ובראשם המדינה ואופן התמודדותה עם שאלת הגיוס לצבא החובה. ואולם המושג הזה, 'המדינה', אינו מסתכם במערכת משפט פעילה או בשיח אזרחי ערני. לשינויים בחברה נדרשות קואליציות המורכבות לא רק מרכיבי המערכת הפרלמנטרית אלא גם מגופיה המוסדיים של המדינה: הצבא, הפקידות המקצועית הבכירה, הבנק המרכזי וכיו"ב.

הגוף המוסדי הראשון שיש לו עניין בסוגיה זו הוא הפקידות הבכירה במשרד האוצר ובבנק ישראל. עמדתה היא חלק ממהפכה רחבה יותר בחברה הישראלית שהגיעה לשיאה במחצית השנייה של העשור הקודם, בעת שהשפה של האידאולוגיה הכלכלית הנאו-ליברלית קנתה לה מקום מרכזי בקביעת מדיניות ודחקה הצדה את המסורות הפוליטיות הוותיקות. שאלות ערכיות פינו את מקומן לשאלות של יעילות. עמדות מפלגתיות הומרו בעמדות מקצועיות, טכנוקרטיות, שנתפסו בטעות כעמדות

16 המרכז הישן נשען על המעמד הבינוני האשכנזי וההתיישבות העובדת, ולעומתו המרכז החדש דומה שהוא מתהווה סביב תהליכי ההתגוננות האתנית והדתית של המעמד הבינוני, כגון המעמד הבינוני המזרחי וחובשי הכיפה הסרוגה, שתופסים מקום בולט בקרב העילית הישראלית בכמה תחומים. על התגוננות המעמד הבינוני והשפעתו על תהליכי הסולידריות הלאומית בישראל ראו אורי כהן ונסים ליאון, 'שאלת המעמד הבינוני המזרחי', אלפיים, 32 (2008), עמ' 83-101; יגיל לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים 2007.

אובייקטיביות שעומדות מעל האינטרס הפוליטי. שאלת גיוסם של החרדים נידונה עתה לא כשאלה אידאולוגית אלא כשאלה כלכלית.

לטענת הפקידות הכלכלית הבכירה מאות צעירים חרדים התרחקו שנים ארוכות מכל אופק של ניירות חברתית על בסיס אינדיבידואלי, התואם את דפוסי המעמד הבינוני במדינת הלאום המודרנית. כלכלת משפחה חרדית של בני תורה התבססה בשנות השמונים והתשעים על מערכת מלגות זעומה ועל הכנסתה של האישה העובדת, שעבדה בדרך כלל בעבודות ששכרן נמוך או בהיקף משרה מצומצם. היה ברור אפוא ששכר האישה בצירוף מעות הכוללים אינם מספיקים לפרנסת משפחה ברוכת ילדים. המפלגות החרדיות אולי הקנו למגזר הערפות אורחיות, מוניציפליות וקהילתיות שונות, אבל רמת ההכנסה של מרבית החרדים עדיין נמוכה מאוד. פקידי האוצר ובנק ישראל, ועמם כלכלנים מקצועיים באקדמיה, החלו להתריע על ההשלכות הכלכליות של אי-גיוס החרדים על עתידה של החברה הישראלית, לנוכח הקשר בין סוגיה זו לאי-שילובם של החרדים בשוק התעסוקה ולפועל היוצא של יצירת כיסי עוני רחבים בחברה החרדית.

מוקד מוסדי שני הוא הצבא. אף הוא הביא עמו שפה אחרת, והסוציולוג יגיל לוי מתאר אותה "מיליטריזם חומרני". אחד ממאפייניה הוא תכנון ארוך טווח של כלכלת כוח האדם והדמוגרפיה של הצבא בעתיד.¹⁷ הקצונה הבכירה בצה"ל, בעיקר באגף כוח האדם, החלה לראות בגיוסם של החרדים כורח תכנוני ממדרגה ראשונה. במוקד הדברים ניצבה הדאגה ממגמת הצטמקות מאגר כוח האדם הזמין לגיוס. הצבא החל להכיר שמאז שנת 2000 חל גידול בשיעור התלמידים הרשומים במוסדות חינוך חרדיים בישראל. מספרם גדל ב-58 אחוזים, וכעת שיעורם הוא 24.6 אחוזים מסך התלמידים במערכת החינוך היהודית במדינה (351,000 מ-1,426,000).¹⁸ אף שהסתמנה התמתנות מסוימת בקצב הגידול של הרשומים למוסדות חינוך חרדיים בשנים האחרונות, אפשר להניח שעד 2020 כמעט 30 אחוזים מהיהודים בני ה-18 יהיו בוגרי מערכות חינוך שבהן ההסתייגות משירות בצה"ל – ולעתים גם התנגדות חריפה לשירות כזה – היא עיקרון מרכזי. בד בבד, מספר המלש"בים (מועמדים לשירות ביטחון) המקבלים אישור לדחיית שירותם בצה"ל בטענה ש"תורתם אומנותם" הולך ותופח. היום עומד מספרם של הצעירים החרדים המקבלים דחיית גיוס על 7,000 בשנה (כ-14 אחוזים מהשנתון הכולל). כבר בשנת 2015 הוא צפוי להגיע לקרוב ל-9,000. הגידול בהסדר 'תורתו אומנותו' משקף את קצב הגידול הטבעי של האוכלוסייה החרדית הוותיקה (כ-7 אחוזים בשנה; בערך פי שלושה מממוצע גידול האוכלוסייה בישראל).¹⁹ לכך יש להוסיף את "הגידול האידאולוגי", שהחל כבר בסוף שנות השבעים עם הצטרפותן של אוכלוסיות חוזרים בתשובה אל ספסלי הישיבות, גידול שאומדנו אינו ברור.²⁰ משמעות הנתונים הללו ברורה – בעוד עשרים שנה בערך ואף פחות מכך יקטן מצאי

17 יגיל לוי, צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, תל אביב 2003.

18 דן בן-דוד (עורך), דו"ח מצב האומה: חברה, כלכלה ומדיניות, ירושלים 2011, עמ' 207.

19 ראו משה סיקרון, דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות, ירושלים 2002, עמ' 23-24.

20 עממי מי עמי, 'גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם', ירושלים: הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 28.2.2007, עמ' 11.

המתגיסיס לצה"ל, וכל זאת בזמן שהאיומים הביטחוניים על ישראל אינם נעלמים אלא אף הולכים וגדלים.²¹

ממובלעת אידאולוגית לחברה סדוקה

הסינרגיה בין שני הכוחות הללו - הממלכתי (רצון המדינה) והפוליטי (רצון האזרחים) - הייתה בתחילת העשור הנוכחי לדרישה רבת עוצמה ומתמשכת. לא מדובר עוד בתביעה להכרעה נקודתית בלבד ובפעילות למימושה, אלא בתביעה לחוזה חברתי חדש בין המדינה לאזרחיה החרדים. הקואליציה החדשה הזאת מצאה את החברה החרדית במציאות של משבר פנימי מתמשך, שיש לו ארבעה רכיבים בולטים. האחד הוא החולשה הפוליטית. למרות יציבותן האלקטורלית מצאו עצמן המפלגות החרדיות מתמודדות בעשור וחצי האחרונים עם קואליציות רוחב חילוניות שהצליחו לנטרל את כוחן. כזאת הייתה הקואליציה שהוקמה ב־2003 בראשות אריאל שרון, שלראשונה מאז 1977 לא נשענה על מפלגות חרדיות. הקואליציה השנייה הוקמה בקיץ 2012 וחיברה בין שתי המפלגות הגדולות במערכת הפוליטית - הליכוד וקדימה. מצב העניינים הזה אפשר לקדם הכרעה בסוגיית גיוס. תוצאות הבחירות ב־2013 והברית הפוליטית בין מפלגת הבית היהודי הציונית-דתית למפלגת יש עתיד החילונית מצטיירות כמאורע נוסף בפוליטיקה שיש בכוחו לנטרל את ההשפעה החרדית על חקיקה הקובעת דפוסי גיוס קבועים ורחבים יותר. זאת ועוד, המנהיגות הרוחנית בחברה החרדית מצויה בתקופה של מאבקי ירושה. מצד אחד אפשר לזהות לעת עתה מוקדים יציבים יחסית של מנהיגות בחסידויות הגדולות כדוגמת גור, בעלז וצאנז, ומצד אחר בולט גילם המבוגר של המנהיגים הרוחניים במגזר הליטאי והספרדי. כל אלה הביאו בשנים האחרונות להתגברות הדרישה בזירה הפוליטית להכרעה בשאלת גיוס החרדים לצבא ולשינוי בהסדרי חברת הלומדים.

הרכיב השני בתמונת המשבר נוגע לתמורות החברתיות בחברת הלומדים. זה יותר מעשור אנו רואים פנייה הולכת וגוברת של גברים חרדים לתעסוקה. סיבת הדבר טמונה בטלטה שחוותה החברה החרדית לנוכח התמורות במדיניות תקציב הממשלה מאז 2003 והתבססותו של דפוס הכלכלה הנאו-ליברלי, המתרחק מדפוס מדינת הרווחה שממנו נהנתה החברה החרדית. אמנם מגמת התעסוקה מקורה בסופו של דבר באילוץ, וכך היא גם נתפסת, אך אין לכחד שהיא מכרסמת במסורות ובהסדרים הפנימיים של

21 ראוי להעיר בהקשר הזה ובמאמר מוסגר שהכורה התכנוני שבו נגע הצבא נקשר במשמעות רחבה יותר לגיוסם של החרדים לצבא החובה. אני מבקש לטעון, ולעת עתה רק להניח את הדברים בתור הרהור ראשון ולא אחרון, שבצד ההיגיון של כלכלת הביטחון בלטה העובדה שמדינת הלאום היהודית רואה בחרדים את אחד ממאגרי יהדות המצוקה האחרונים. מנקודת המבט הזאת החרדים אינם קבוצה אידאולוגית אלא רכיב אתני של הכלל היהודי המקומי, ונדרש מהם שיתוף מתוך אחריות לכלל זה. בכך החרדים שונים מן הערבים בישראל. במילים אחרות: שאלת גיוסם של החרדים אינה קשורה בהכרח במימוש דיוקנה השוויוני של ישראל, אלא היא רכיב חשוב בתחזוקת הפוליטיקה של הדמוקרטיה האתנית בישראל. לפיכך החרדים הם נכס אסטרטגי למדינה היהודית ולדמוקרטיה האתנית שהיא הקימה. מצוקתם הכלכלית של החרדים נעשית, כבעבר, הזדמנות לעידוד 'עלייה' או 'הגירה' אל 'ישראל'. כבעבר כן עתה יש מי שרואים בצה"ל גורם חיוני במסע הזה אל הישראליות; צה"ל מבחינה זו עדיין נתפס סוכן של כור ההיתוך הישראלי.

חברת הלומדים החרדית. מלבד זאת, היציאה הגוברת של גברים לתעסוקה מאתגרת את עקרון ההיבדלות. ואולם לעומת הפנייה לתעסוקה, שנחשבת לכורח ומתפתחת כמעין תנועה ספונטנית של יחידים ההולכים ומצטרפים לכדי קולקטיב הממשיך לקבל את ההיררכיה המסורתית שבין לומד לעובד בחברה החרדית, הדרשה לגיוס לצבא או לשירות אזרחי במסגרות ממלכתיות אינה מתפרשת ככורח שאפשר לחיות עמו, אלא כחלק בלתי נפרד מהעומת ההיסטורי בין החברה החרדית לצינונות ולמדינת ישראל. במילים אחרות, אם סוגיית התעסוקה נתפסת בחברה החרדית כמאבק המתמיד של בן התורה ומשפחתו בתנאי החיים לשם ההישרדות החומרית, הרי סוגיית הגיוס מוחזקת כמאבק המתמיד של בן התורה באידאולוגיות החילוניות לשם ההישרדות הרוחנית. רכיב נוסף שהחברה החרדית מתמודדת עמו הוא מהפכת האינטרנט, שיש לה שני היבטים. האחד הוא חשיפת מגבלות הסמכות הרבנית. למרות תביעת הרבנים ומורי ההוראה שלא להשתמש באינטרנט, הוא מוצא מקום בלא מעט בתים חרדיים, בין היתר משום תפיסתו כחלק מכלי העבודה המודרניים. מובן שכניסת האינטרנט מביאה עמה טכנולוגיות של צנזורה, יעילות יותר או פחות. אך מעבר להיותו כלי המשמש חלון אל "העולם הגדול", בחברה החרדית הוא משמש גם כלי לביקורת פנימית על המתרחש בחברה זו, אם באמצעות הבלוגוספירה ואם באמצעות אתרים המדווחים על המתרחש בלי להיות נתונים לפיקוח ועדות צנזורה כמו העיתונות או המדיה הרדיופונית. אך עדיין לא ברור עד כמה פרץ האינטרנט גבולות. מצד אחד בלוגרים חרדים מדווחים על מהפכה של ממש המתרחשת סביב האינטרנט, ומצד שני איננו רואים ביטוי למהפכה הזאת בשינוי ניכר של דפוסי התנהגות.

רכיב רביעי במשבר הוא התפתחותם של דפוסי אינדיבידואליזם גם בחברה הנושאת את הדימוי של מחויבות לכלל ולרעיון.²² ביסוד התהליך הזה ניכר המתח שבין המחויבויות הקולקטיביות - מסלולי חיים קבועים - לבין הרצון לביטוי אישי. מדובר בתהליך שאינו מתבטא במהלכו של היחיד בלבד אלא גם במהלכו של התא המשפחתי, לפחות בשני מישורים: החינוך בגיל הרך ותיירות הפנים. נרי הורוביץ, מחוקרי המדיניות הבולטים בישראל, מתאר את מערכת החינוך החרדית כמרחב אקלקטי ורווי שבו משמשים בערבוביה משפט מנהלי, כלכלה ותקציב, ולבסוף גם יעדים חינוכיים וערכיים שמקצתם סותרים זה את זה. בתוך הקופוניה הזאת, שהיא גם מנת חלקה של מערכת החינוך הכללית, מזהה הורוביץ יוזמות פרטיות-קהילתיות הצומחות מלמטה ובונות תוכניות לגיל הרך, לבעלי צרכים מיוחדים ולנוער בסיכון במגזר החרדי. עוד הוא מזהה את השפעתם של הורים על החינוך ביזמות מקומית, בבחירה של בתי הספר וברישות מן המנהלים בתחומים שונים. המגמה הכללית, טוען הורוביץ, היא תיקון ושיפור של המערכת החינוכית מתוך רגישות גוברת לזווחת הילד. במישור אחר רואה הגאוגרפית לי כהנר בתנועת התיירות החרדית בתקופות 'בין הזמנים' - החופשות הקבועות של עולם הישיבות - מעשה של ביטוי אישי בתוך מערכת חיים טוטלית לכאורה שלא תמיד נשמעת להוראות הרבנים. התיירות, טוענת

22 נורית שטרלר, 'עולם הישיבות הפוסט-פונדמנטליסטי: מיסוד, חופש ויצירת אדיקות חרדית חדשה', תמר רפפורט ואהובה כנא (עורכים), הסדר החברתי והקוד הבילתי פורמלי, תל אביב 2012, עמ' 416-395.

כהנר, משמשת את היחיד והמשפחה החרדיים כדי לברוח מעט מהתביעות הלוחצות של חברת הלומדים.²³

מחברה חרדית לחברה בחרדה

כיצד תגיב החברה החרדית למגמה של שינוי כפוי בהסדרי הגיוס והשלכותיו האפשריות על דפוס חברת הלומדים? גישה בולטת במחקר החברה החרדית בת זמננו נוטה לתאר תהליך התפוררות של חברת הלומדים לנוכח המשבר התוקף אותה. לטענת גישה זו בתוך דור או שניים לא ייוותר דבר מחברת הלומדים מלבד הזיכרון של תקופה אידאולוגית שאפשר רק להתגעגע אליה. גישה זו מוצאת בכל בדל של סטייה מן הדרך המקובלת בדפוס חברת הלומדים ראייה לתמורה.²⁴ גישה אחרת מלמדת על חברה במעבר, שמתרצצות בה צורות שונות ומגוונות יותר של חיים חרדיים, מלבד הדפוס של חברת הלומדים. גישה זו נוטה להדגיש את הביזור של המרכזים החרדיים ואת העובדה שמגוון הזהויות וסגנונות החיים אינו מאפשר לדעת מה יהיה גורלה של חברת הלומדים.²⁵

מבט מקרוב בחברה החרדית מלמד שהתמונה אכן מורכבת. בצד גורמים החותרים להשתלבות בחברה הכללית עולים וצצים גורמים שמרניים הנעזרים בהתפתחויות כדי להמשיך ולהידבק בדפוס חברת הלומדים. גורמים אלו נעזרים באינסטינקט השמרני של החברה החרדית, ולמעשה במבנה השמרני שלה, כדי לבלום או להאט כל שינוי ותמורה או, לכל הפחות, לחשוך בהם. ליסוד השמרני יש שני רכיבים: האחד הוא הקונפורמיזם הבולט בחברה סגורה יחסית כמו החברה החרדית. כדי שתתרחש תמורה של ממש בחברת הלומדים נדרשת מסה ניכרת של ציבור שאינו רואה עצמו תלוי במנגנוני הפיקוח של חברת הלומדים. אחד ממנגנוני הפיקוח החשובים בהקשר הזה הוא מוסד ה'שידוך'. לצדו אפשר למנות את מנגנוני הפיקוח המסורתיים, כגון מערכות חינוך סלקטיביות הממשיכות לשרת את אתוס חברת הלומדים. ככל שמוסדות חינוך אלו נתפסים כרחוקים יותר מהשפעה מודרנית ניכרת לעין, כך הם נחשבים בעיניים חרדיות למוסד איכותי יותר, שבוגריו מבוקשים לשידוך.

הרכיב השני הוא מי שאנו נוהגים לכנות 'הרבנים', וכאן יש להבחין בין שתי שדרות של רבנים. האחת היא מי שמכונים 'גדולי הדור'. מנהיגות זו ממשיכה להיות מקור השראה והדרכה גם לקבוצות המבטאות שינוי בחברה החרדית. הנהגה זו, גם אם היא מכירה בשינוי המתרחש בחברה החרדית, אין היא מעודדת אותו. למעשה בצד ראייתה בהתפתחויות הללו כורח היא מנסה להגן ככל האפשר על הדפוסים הישנים. השדרה השנייה, שהשפעתה ניכרת בחיי היומיום בחברה החרדית, הם רבנים מהשורה השנייה והשלישית ובהם רבני ערים, שכונות וישיבות בולטות. כך לדוגמה, כמעט

Lee Cahaner and Yoel Mansfeld, 'A voyage from religiousness to secularity and back: A glimpse into "Haredi" tourists', *Journal of Heritage Tourism*, 7, 4 (2012), pp. 301-321

24 ראו לופו (לעיל הערה 4).

25 ראו Nurit Stadler, *A Well-Worn Tallis for a New Ceremony: Trends in Israeli Haredi Culture* (Jewish Identity in Post-Modern Society), Brighton, MA 2012

בכל עיר חרדית מכהן רב עיר שכוחו רב, לרוב מהזרם החרדי האשכנזי. מתחתיו יש רבני שכונה שגם הם בעלי השפעה רבה. רבנים אלו הם תוצר של חברת הלומדים והם מחויבים לאתוס שלו. הם רואים עצמם אחראים לשימורה של חברת הלומדים, שהיא מבחינתם לוו הזהות החרדית. עוצמתם של הרבנים האלה ניכרת בהשפעתם על מוסדות הישיבה המקומיים, על מערכות הכשרות המקומיות, על בתי הספר לבנות, על ועדות האכלוס והקבלה לבתי הספר, על העסקים המקומיים ועוד. כדי להוביל שינוי בחברה החרדית יש להתמודד עם רבנים אלה, המשתמשים באמצעים שונים כדי לאכוף את האידאולוגיה החרדית. מחקרים העוסקים ביציאה של בני תורה חרדים לתעסוקה מלמדים על הנטייה שלא להתייעץ עם הרבנים על החלטתם. דומה שהסיבה לכך אינה האינדיבידואליזם החרדי אלא הניסיון לחמוק מהתמודדות עם המנגנון השמרני כשאדם נדרש להחליט החלטה הנתפסת כאילוץ וככורח. הניסיון מלמד שמי שיוצא כנגד האליטה הרבנית המקומית מוצא עצמו במהרה מוקע על גבי לוחות המודעות ומוצג כבן בליעל "שהעז ידו לשלוח בקדשי ישראל ובפרט במורינו הגאון... וה' הטוב ישיבהו בתשובה שלמה ושב ונסלח לו. על כן הרחיקו עצמכם ממקום אהלו ואל תחברו לרשע, טמא טמא יקרא...".

אחת האינדיקציות לאיתנות האינסטיטוט השמרני גם בימים של תמורה היא אולי הקבוצה ההולכת וגדלה של אקדמאים חרדים, המכונים כפי חיים זיכרמן ולי כהנר "מעמד בינוני חרדי".²⁶ מדובר בשכבה דקה מאוד של חרדים הנתפסים בעיני סביבתם השמרנית כמודרנים. רובם סטו מדרך חברת הלומדים, מהם מסיבות של רקע סוציולוגי, כגון מי שנולדו בחו"ל או שיש להם קשרים עם קהילות חרדיות בחו"ל, ומהם מסיבות של חיפוש פרנסה. הצד השווה שבהם הוא פנייתם לא להכשרה מקצועית אלא לאחד ממסלולי הניידות החברתית הבולטים של מעמד הביניים הישראלי – מוסדות ההשכלה הגבוהה.²⁷

בעשור האחרון למדו מאות חרדים וחרדיות במוסדות להשכלה גבוהה. במקרה של נשים מדובר בדרך כלל בשדרוג ההון המקצועי ובמעבר ממקצועות חרדיים מגדריים מסורתיים, ובייחוד מקצוע ההוראה, אל קשת של מקצועות חדשים שהבולטים שבהם הם תכנות, עריכת דין, פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית. עיקר החידוש הוא במקרה של גברים העוזבים את ספסלי הכולל ופונים ללימודים אקדמיים מסורדים לקראת רכישת מקצוע. עם זאת, ממחקר עמדות של יעקב לופו ואסף מלחי מטעם משרד המסחר והתעשייה בקרב 400 תלמידי ישיבות גדולות, שהם למעשה גם אוכלוסיית המועמדים לשירות הביטחון, עולה כי 60 אחוזים ממשיכי הסקר, שהם כ-50 אחוזים ממקבלי השאלונים, עודם רואים במקצועות הקודש מקור פרנסה עתידי. רק 25-30 אחוזים מהמשיבים הצהירו שאינם רואים את עתידם במסלול 'תורתו אומנותו' והם מבקשים ללמוד מקצוע או תואר אקדמי שיפרנס אותם בעתיד.²⁸

26 להרחבה ראו חיים זיכרמן ולי כהנר, חרדיות מודרנית, ירושלים 2012.

27 על תפקידם המרכזי של מוסדות ההשכלה הגבוהה בבניית מעמד הביניים בישראל ראו אצל אורי כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל אביב 2006, עמ' 257-286. על מקומם בהתגוננותו של מעמד הביניים ראו כהן וליאון (לעיל הערה 16).

28 יעקב לופו ואסף מלחי, 'חסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כלליים ולימודי מקצוע', ירושלים: מדינת ישראל, משרד התמ"ת, 2012.

הסקר אינו מלמד על מגמה, שכן הוא חד-פעמי, ואולם הוא בהחלט מורה על המבוכה והחרדה לנוכח המתרחש בעולם החרדי. נראה שהוא מאשש את ההשערה הרווחת בקרב מי שמציגים גישה פסימית באשר למפנה שחל בחברה החרדית, היינו שהפנייה לתעסוקה בקרב גברים נתפסת בעיקר כתוצאה של כורח. פנייה זו מתפתחת כתנועה ספונטנית של יחידים ההולכים ומצטרפים לכדי קולקטיב שממשיך לקבל את ההיררכיה המסורתית שבין לומד לעובד. מחקרם של דני קאופמן ורעות מרציאנו, שנעשה אף הוא מטעם משרד המסחר והתעשייה, מלמד כאמור שרוב הפונים ללימודים אקדמיים טוענים שעשו זאת לאחר שהתייעצו עם בת הזוג ולא עם דמות רבנית.²⁹ מצד אחד יהיו מי שיראו בכך עדות לאינדיבידואליזם חרדי, ומצד שני אפשר גם לפרש זאת כניסיון להסתיר מהמנהיגות הרוחנית את הבחירה לפנות ללימודים אקדמיים, לפחות בתחילה.

למעשה, גם מעמד הביניים החרדי עצמו ממשיך לאחוז באתוס השמרני של חברת הלומדים. ילדיו לומדים בדרך כלל במוסדות המשמרים את האתוס של חברת הלומדים. הם גם מצביעים בבחירות, במעין דפוס שבטי, למפלגות החרדיות הסקטוריאליות. לעת עתה אין הם חמושים באתוס נגדי לאתוס חברת הלומדים. במידה רבה בחירתם במסלול המקצועי נתפסת גם בעיניהם כסטייה ממה שהוא אולי דרך החיים האידאלית - שימור חברת הלומדים.

לקראת מבנה חדש?

אם נקבל את הטענה בדבר האינסטינקט השמרני ובדבר האיתנות של אתוס חברת הלומדים גם בחברה החרדית הנתפסת כמצויה במעבר, נוכל לטעון שההתמודדות עם התמורה ברפואה הגיוס לצבא היא אכן נקודת מבחן משמעותית למבנה הקיים של חברת הלומדים. מקובלת עליו בהקשר הזה טענתו התאורטית של האנתרופולוג האנגלי אדוארד אוואנס-פריצ'רד שהדת אינה תופעת לוואי של החברה, שכן "מרגע שנוצרה מתוך תופעה קולקטיבית, יש לדת מידה של אוטונומיה, והיא משגשגת בדרכים שונות שלא ניתן להסבירן באמצעות התייחסות למבנה החברתי אשר הוליד אותה, אלא רק במונחים של תופעות חברתיות ודתיות אחרות, בשיטה שהיא כולה משל עצמה".³⁰ טענה זו רואה במרחב החיים הדתי לא רק מרחב שהוא תלוי הקשר אלא גם מרחב היודע להתארגן בצורה אוטונומית על בסיס ערכים ורעיונות המקבלים בו ביטוי מאורגן לאורך זמן. לפיכך, אם נציב במקום המילה 'דת' את צמד המילים 'חברת לומדים' נוכל לטעון שחברת הלומדים התפתחה מתוך סיטואציה פוליטית, אך מאז הפכה לרעיון ולאתוס שעומדים בפני עצמם ושנתונים עתה במשבר. אין הדבר קשור בהכרח בשאלת הגיוס אלא יותר בתמורות באורח החיים החרדי לנוכח לחצי המודרנה. לפיכך שאלת הגיוס משמשת סוגיית מפתח בניסיון לנסח מחדש את עקרונותיה של חברת הלומדים או לחדש את האתוס שלה. אבקש להציג שני תרחישים אפשריים

29 דן קאופמן ורעות מרציאנו, 'השתלבות אקדמאים חרדים בעבודה', ירושלים: מדינת ישראל, משרד התמ"ת, 2011.

30 אדוארד א' אוואנס-פריצ'רד, תורות של דת פרימיטיבית, ירושלים, 1998, עמ' 68.

בתהליך הזה. התרחיש האחד מניח הסתגלות של האידאולוגיה החרדית אל התמורות במציאות. שאלת הגיוס תאפשר לחברה החרדית ליצור רפורמה פנימית, וגם הפעם, כמו לאחר המהפך שאירע ב־1977, מי שתסייע לה בכך תהיה המדינה. חוזה חברתי חדש בין החברה החרדית למדינה יוביל להלאמה של חברת הלומדים. התרחיש השני מניח ראקציה אידאולוגית. בגרסה זו בולטים הכוחות המבקשים, באמצעות התמודדות אידאולוגית עם שאלת הגיוס, לחזור אל היסודות המדומיינים של חברת הלומדים. יסודות משתלבים יידחו, יסודות קנאיים ייחשפו.

התרחיש הראשון הוא המעבר האפשרי מחברת לומדים לקהילות מלומדים. תרחיש זה מניח שהחברה החרדית אינה מרחב שנטול כוחות שנכונים להשתלב בחברה הכללית בישראל, ובהם גם מי שרואים בעין ביקורתית זה שנים את התנהלותה של חברת הלומדים. לפי גישה זו יש אפשרות שהמנהיגות הרוחנית של הזרם המרכזי בחברה החרדית תהיה מוכנה לפשרות. חברת הלומדים תקבל את הגזרה ותסכים לגיוס חלקים מחברת הלומדים מתוך קיום תהליך של ברירה פנימית. היא תהפוך מחברת לומדים לחברת מלומדים. בתמורה תידרש המדינה להעמיק את תמיכתה בקהילות המלומדים. מנהיגות חברת המלומדים תשתמש בגיוס לצבא ככלי סלקטיבי לשיקום הרכיב האליטיסטי של חברת הלומדים. הגיוס ישמש גורם מתקן ל”קלקולים” שחלו בהתפתחות חברת הלומדים: תופעת נוער נושר מהשיבות, הרחקת תלמידים שאינם תורמים ללימוד בישיבה ואף הרחקת תלמידים חלשים ממנה. בתמורה תוגבר ההכרה של המדינה במעמד התרבותי האוטונומי של מוסדות הלימוד החרדיים ותורחב התמיכה התקציבית במוסדות גבוהים ללימוד תורה. חברת הלומדים תצטמצם מעט אך תחזיר לעצמה את ההילה האליטיסטית. השותפות הפנים־חרדית תהיה בין יששכר הלומד לזבולון העובד. כלפי פנים תצטרך האליטה המסורתית לשמר ככל האפשר את אורח חייה המסורתי והשמרני בתוך מציאות ההופכת להטרוגנית יותר ויותר. תהליך הנטישה של אורח החיים הלמדני יגבר, וכך בכך תלך ותתפתח פריפריה גדולה של חרדים שאינם לומדים אך רואים בחברת הלומדים מקור לזהות והכוונה דתית. בטווח הארוך תהפוך קהילת המלומדים עצמה למעין מרכזי לימוד וחינוך הממשיכים לאחוז בפרקטיקה המסורתית בתוך מציאות שלא תמיד נזקקת להם אך רואה בהם מקור לאותנטיות ומודל אפשרי לחיקוי. פרצי תשובה וגיוס אל חברת המלומדים יתקיימו מפעם לפעם וכמותם זליגה מהמרכז המלומד אל הפריפריה העובדת. התלות במדינה תימשך ואולי אף תגבר, הפעם לנוכח הטענה שחברת המלומדים החדשה היא שותפה פעילה למדינת הלאום. גישה זו תתהדר בלגיטימציה כפולה: האחת בזכות ההשתלבות בכוח המגן הפיזי והשנייה בזכות ההשתלבות בכוח המגן הרוחני. אפשרות זו יכולה להאיץ מגמות של יציאה מפוליטיקה סקטוריאלית ופנייה אל פוליטיקה לאומית אקטיבית בחברה החרדית. מודל זה הוא גם מודל פוליטי מאוד, בשל התלות הכפולה של קהילות הלומדים המסוגרים בערי קודש הן במדינה והן בקהילה החרדית הרחבה. הפוליטיקה הזאת לא תסתפק במשאבים; היא תרצה גם השפעה ברורה שתבטיח את קיומה.

יהיו בוודאי מי שיטענו שסבירותו של תרחיש זה נמוכה. אין הם יכולים לשוות בנפשם שהחברה החרדית תוותר על מה שנראה בעיניה נכסים תרבותיים ודתיים, כל שכן שיש בכך פגיעה בעקרונות ההיבדלות. ואולם יש להדגיש שאין מדובר בהתפוררות

של חברת הלומדים, כי אם בטרנספורמציה שלה. מגוף סקטוריאלי מבודל היא הופכת לגוף הנושא ונותן על מקומו בלאומיות הישראלית. למעשה רכיבים של תרחיש זה כבר בנמצא. חברת הלומדים מולאמת דה־פקטו בידי המדינה מאז 1977. מימון ישיר ועקיף של חברת הלומדים החרדית יצר לאורך זמן תלות הולכת ומעמיקה של החברה החרדית במדינה. מגורם המרוחק מהמדינה, המעדיף את הישיבה באופוזיציה על פני שותפות במדינה, הפכו נציגי החברה החרדית לחלק ממקבלי ההחלטות בה, אם בתפקיד סמלי של סגן שר ואם בתפקיד מהותי ואחראי של שר הפנים של מדינת ישראל. ממי שרואים עצמם חברה שכנגד, כלומר אופוזיציה לצינורות, אנו שומעים בשנים האחרונות יותר ויותר על תפקידה החיוני של חברת הלומדים בהחזקתה של מדינת ישראל. אין זו רק ישראלִיזציה של החברה החרדית, כלומר נטילת רכיבים מהתרבות הישראלית והטמעתם בתרבות החברה החרדית.³¹ מדובר בהכרה בדבר שותפות גורל בין היהודים הישראלים ממוצא חרדי ליהודים הישראלים ממוצא דתי־לאומי או חילוני. גם בכל הנוגע לצבא הדברים מורכבים יותר. למעשה זה קרוב לעשור שהצבא משמש מסגרת התורמת לארגון מחדש של צעירים חרדים הנפלטים מהחברה החרדית. הצבא הוא אולי אחד הגופים האחרונים שיכולים לקלוט את הצעירים החרדים לפני שהם מתפרקים מכל מסגרת ומתמקמים בשולי החברה בישראל.

לצד התרחיש הסימביוטי אפשר להציע תרחיש אחר, ראקציונרי במהותו. תרחיש זה נסמך על איתנות כוחות ההתנגדות למהלכי המדינה ועל האפשרות שפתרונות הגיוס המוצעים יובילו לחידוש האתוס הקנאי בחברה החרדית. "יהודים חרדים", מעיר ההיסטוריון משה רוסמן בספרו היסטוריה יהודית?, "יכולים אולי להגדיר עצמם כיהודים האמיתיים היחידים ולנתק את הקשרים עם כל האחרים הקוראים לעצמם בשם זה".³² התרחיש הראקציונרי מניח שאיום הגיוס יכול לשמש הזדמנות לכוחות שונים בפריפריה החרדית לתפוס תפקיד של הובלה. איום הגיוס יכול להפוך למשאב בידיהם למה שיכונה בפניהם תיקון החברה. כמונה 'כוחות פריפריה' כוונתי לראשי ישיבות חרדיות מזרחיות, לקנאים, לקהילות חסידיות קטנות ולמנהיגים מן השורה השנייה והשלישית המבקשים לעצמם מקום במרכז.

ככלל, משברים הם קרקע לטרנספורמציות חברתיות עמוקות. רעיונות או צורות התארגנות רדיקליות שמצאו מקום בפריפריה יכולים לתפוס מקום במרכז, ורעיונות או צורות התארגנות שתפסו מקום במרכז יכולים להיזרק אל הפריפריה. כך לדוגמה, משבר החילון המודרני פגע קשות באליטות המסורתיות אך במידה רבה גם שימש הזדמנות לחלקים בפריפריה המעמדית לתפוס מקום בולט באליטות הדתיות, דבר שהם התקשו לעשות בעבר. עוד דוגמה אפשר לראות בחשיבות הגדולה שמוחסת בעולם הקתולי למדינות אמריקה הלטינית, אפריקה ואסיה, מרחבים שהיו בעבר חלק מהפריפריה של האמונה ואילו כעת יש להם מקום בולט בחזית האמונה. את השינוי הזה מביאים לידי ביטוי קרדינלים כגון הקרדינל פרנסיס ארינזה יליד ניגריה (Francis Arinze), וכמובן הקרדינל הארגנטיני חורחה מריו ברגוליו, שמונה לאפיפיור פרנציסקוס ה־1. המעבר הזה מהפריפריה למרכז לא תמיד דוחק את הרעיונות שאחז בהם המרכז הישן.

31 קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים 2007.

32 משה רוסמן, היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט־מודרני, תל אביב 2010, עמ' 44.

אולי להפך: הפריפריה תבקש עתה להיות נשא של הרעיונות השמרניים, מי שייתפסו כשומרי החומות החדשים של האמונה. ובהקשר שלנו, נפתח למעשה חלון הזדמנויות לעולם הישיבות הליטאיות-מזרחיות (כגון ישיבת 'קול יעקב' בירושלים) המאפשר לה לתפוס מקום בולט בחזית שיקומה של חברת הלומדים, ונפתח אולי חלון הזדמנויות לחצרות הקנאים להפוך לגורם משמעותי יותר בהתנסות האידאולוגיה החרדית. אשרטט כמה קווים אפשריים לראקציה הזאת. סביר שהיא תתמקד באידאליזציה של חברת הלומדים. כלומר היא תשלול את ראייתה כעניין פונקציונלי מיסודו, שתלוי במציאות פוליטית שנוצרה והתמסדה, ולכן הוא יכול להשתנות בצוק העתים. תחת זאת היא תציע או תדרוש לראות בחברת הלומדים עניין עקרוני, מעין שלב בתהליך אסקטולוגי שהתממש, אם כמשקל נגד למה שהתרחש בשואת יהודי אירופה ואם כמשקל נגד להתפתחות הציונית. משמעות הדבר היא הידבקות בדפוס חברת הלומדים בכל מחיר, מתוך התרחקות מהגישה בזרם החרדי המרכזי הרואה בחיוב שיתוף פעולה אינסטרומנטלי או מהותי עם המדינה. גישה זו תשלול כל השתלבות במוסדות המגייסים ובמידה רבה גם תסתייג מכל תמיכה של המדינה בחברת הלומדים. היא תראה בתנועת הגיוס ובפשרות האפשריות הנוגעות לה חלק בלתי נפרד מהמאבק הנמשך בתוך העם היהודי בין חלקים רפורמיים לבין נאמני המסורת. רעיון חברת הלומדים יעבור מעין תהליך של ברירה עצמית, רעיונית ומעשית, שמתוכו יתפתחו 'קהילות לומדים' מצומצמות יותר, סלקטיביות ואדוקות יותר, שירחיבו את מרחב ההתנגדות למדינה. קהילות אלה יצטרכו ללמוד כיצד להתקיים ללא תקציבי המדינה מתוך דבקות באידאולוגיה בלתי מתפשרת.

סבירות האפשרות הראקציונרית גבוהה בקהילות חסידיות שמלכתחילה מחויבות פחות לאתוס הליטאי של חברת הלומדים אך קיימת בהן זיקה היסטורית לעמדות ראקציונריות לציונות החילונית. היא גם גבוהה יחסית בקרב קהילות לומדים ליטאיות פריפריאליות, החיות בעוני רב, כאלה שכבר סיגלו לעצמן אורח חיים עצמאי שאינו נתון להשפעת המדינה או לכל הפחות מושפע ממנה במידה מזערית בלבד. ייתכן שמי שיהיה להם תפקיד חשוב בניווטן של קהילות אלו הם מנהיגים חדשים שיוכלו למצוא שפה משותפת עם נדבנים רדיקלים או אנטי-ציונים מהפזורה היהודית בחו"ל. מקום בולט בהקשר הזה יכול להיות לדגם החסידי הכתתי, היודע לאחוז הן בקרנות המודרניות והן בקרנות האולטרה-שמרניות, מתוך התרחקות מסיוע המדינה ומקשר עמה - או לכל הפחות המעטה בהם - ותחת זאת הדגשה של הפן הטרנס-לאומי הקיים בכוח החרדיות כאידאולוגיה יהודית חוצת גבולות, היכולה לסגל לעצמה גישה על-לאומית. עוד ייתכן שהגוון הברדלני הזה יפתח מעין סגנון פציפיסטי, דהיינו נסיגה מודעת מהזדהות עם מופעיה הצבאיים של מדינת הלאום הישראלית. בתוך כך יוצפו מחדש בעיות הנוגעות לאי-ההתאמה התרבותית של החרדים לחיי הצבא, ומהלך הגיוס יוצג כחלק מכפייה של אידאולוגיה לאומית על תרבות המבקשת להתרחק ממנה. גישה זו תתחבר להשקפה המדינית של הרב שך, השוללת שימוש בכוח ומתרחקת מהמופעים הכוחניים של מדינת הלאום הישראלית. היא גם תתחבר לשיח הרב-תרבותי הרואה בהגנה על המבדיל חלק בלתי נפרד מחובותיה של מדינת הלאום הדמוקרטית.

החזרה אל חברת הלומדים - החזרת העטרה ליושנה - סביר שתעמוד כעיקרון מכונן בהשקפת העולם הראקציונרית. סוף כל סוף המציאות של חברת הלומדים היא הכוורת

שממנה רדתה החברה החרדית את גיבוריה, את דמויות המופת שלה, את ערכיה, את סמליה ואת השקפת עולמה. גזרת הגיוס יכולה אפוא להיתפס כמשאב סמלי המאפשר להחיות את חברת הלומדים כקהילת אתוס. מכל מקום המציאות הראקציונרית הזאת יכולה לגזור שתי שאלות מעניינות. האחת עניינה הקשר שבין חוגי הקנאים, אנשי העדה החרדית וספיחיה, לבין ההתפתחות הזאת. במידה רבה הרדיקליזציה של חברת הלומדים החרדית מאיימת על הסדר הקנאי הישן. כיצד יבחינו עתה הקנאים את עצמם מן הקנאים של הזרם המרכזי - זו שאלה שיייתכן שתושפע מהכרעות הגיוס. שאלה מעניינת נוספת נוגעת לנתון שחושפת מחלקת המחקר בכנסת ישראל. בשנים האחרונות אנו עדים להתפתחותה של חברת לומדים זעירה בתחומי החברה הציונית-דתית האמונה אף היא על הסדר 'תורתו' אומנותו.³³ האם נמצא בעתיד חיבור בין רסיסי חברת הלומדים במרחב החיים הציוני-דתי לבין חברת הלומדים החרדית הוותיקה והמתגוננת מפני החידושים? האם תהליכי בידול ומוכחנות בחברה הציונית-דתית ימצאו את דרכם אל קהילת האתוס החדשה?

סיכום

החרדיות - לפחות באופן שבו התגבשה בשנות המדינה, ובעיקר לאחר מלחמת ששת הימים - התעצבה כאידאולוגיה אולטרה-שמרנית שאינה עומדת במקום, כטענת חברה, אלא היא מתחדשת כל העת בתגובה למה שנראה סטייה מהדרך השמרנית. ובלשון המוטו בספרו של ההיסטוריון מרדכי ברויאר עדה ודיוקנה: "מעולם לא היה משהו כה נועז או כה מרגש כמו האורתודוקסיה".³⁴ שימור השמרנות מחייב יצירתיות ורגש עז, ואלה אינם צומחים בהכרח מתוך מגמה פרגמטית העוסקת בחישובי חישובים, אלא מתוך דבקות בהכרזה על מצב חירום, מתוך דבקות בקנאות שיש לה חלק של ממש בחיזוק החרדיות ובחידושה כתנועה דתית. לפיכך, אף אם חברת הלומדים תשתנה על רקע ההחלטות השונות בסוגיית הגיוס והמציאות המשברית שבתוכה היא נמצאת, היא עדיין תיוותר אתוס חשוב באידאולוגיה החרדית הישראלית, כלומר רעיון שישמש תמיד אמת מידה לקיום יהודי-חרדי נכון, או, כפי שבוגר חברת הלומדים יתאר זאת לילדיו - "כמו שהיה פעם".

פתחתי באנקדוטה אתנוגרפית ואסיים בעוד אחת. לפני מספר שנים נקלעתי לוויכוח מחויך בין אדם מבוגר הנמנה עם ההתיישבות הציונית-דתית הוותיקה לבין בחור חרדי צעיר שבא לנפוש במושב שבו הוא מתגורר. הוויכוח גלש לשאלת ההתגייסות לצבא: "מדוע אינך מתגייס לצבא, אתה לא נראה לי ככושר לקוי", שאל המבוגר. "כך נהגנו..." השיב הצעיר בחיוך. התשובה הזאת האירה לי שדפוסי חברת הלומדים בחברה החרדית אינם מעוררים רק מחויבות אידאולוגית; הם מעוררים גם מחויבות למסורת. הדור שנולד אל מסגרות חברת הלומדים רואה בה ובהסדריה חלק בלתי נפרד

33 אוריאה אלמסי, 'יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם', ירושלים: הכנסת, תשע"ב, עמ' 27.

34 מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918, ירושלים 1990, עמ' 5.

מנוף חייו. ואולם ברור לכול שמה שהיה - כנראה לא יהיה עוד. צד משלים לדבר הם השינויים המתרחשים גם בצד הדרוש שינוי, וראוי שייוחד להם מאמר נפרד. אך בשולי הדברים אומר שהאידאולוגיה הציונית המהפכנית של ימי ראשית המדינה, זו שנענתה באידאולוגיה מהפכנית שכנגד בדמות חברת הלומדים, הולכת ומפנה את מקומה לגישה חדשה, רפלקטיבית יותר, מכילה יותר, מחושבת יותר. זו, למשל, אינה מונעת בהכרח מהתנגדות לאידאולוגיה החרדית אלא מהתנגדות להסדרים האזרחיים שהושגו באמצעים פוליטיים. זו גישה המבקשת לראות את החרדים משתלבים במפעל הלאומי לא כציונים אלא כחרדים הנאמנים לתרבותם. דומה שזאת אחת מנקודות העיוורון המשמעותיות של המנהיגות והציבור החרדיים בני זמננו - הים אינו אותו ים והציונים אינם אותם ציונים. אך עד שהדבר יובן נראה שבמתחם קברו של רבי שמעון בר-יוחאי לא תוסר התפילה להסרת גזרת הגיוס.